

V На фронті

Події минулої зими розгорнулися для Бойка і Муславського з швидкістю пружини, що вискочила з загальної системи машинерії. Минула весна, літо, осінь, вже кінчалась нова зима й у цьому бігові часу та подій обидва студенти відчували себе, як приголомшені. Їх закрутило в несподіваних випадках, як закручуються вершки в морожениці. Ще й тепер коли вони обидва вже ввійшли в будні війни, їм це здавалось несподіваним і безглуздим.

Поручник Голуб'ятніков виконав свій плян блискуче. Його ревнощі були, як міцна сітка. Він накинув її на голови студентів, зав'язав міцним вузлом і тепер вони безпорадно борсалися в ній.

Коли поручник узяв справу Бойка в свої руки і пришпилів до неї, як колекціонери пришпилюють метеликів, Муславського, — їхня доля була вирішена. Муславського негайно викинули з університету й ніякі хитрощі Бойка в його боротьбі з поліцією не допомагали, їх вилловлювали з сховищ, як риб з акваріума. Нарешті, їм заявили, що з ними розправляться, як з дезертирами. Це вже був кінець.

Тоді на кін виступив поручник Голуб'ятніков і, діючи, як приятель Жанни Барк, заходився рятувати обох студентів. Він це робив, мовляв, лише з приязні до Жанни, і обидва студенти мусили бути йому пише вдячні. Ні Жанна, ні вони не здогадувалися про хитру гру Голуб'ятнікова. Їм навіть не могло спасти на думку, щоб у людині міг зародитися такий божевільний плян пише через якісь ревнощі.

Через клопоти Жанни і Голуб'ятнікова, їм простили їхні провини й вони обидва потрапили простими солдатами в полк поручника. Все це робилося так швидко й у таких обставинах, що студенти навіть не стямались, як потрапили на фронт коло Риги і як їх уже закрутило тут у військовому оточенні, у відступах, наступах, боях та переходах.

Голуб'ятніков довгий час був для них несподіваною допомогою, що прийшла з рук Жанни. Лише згодом, відчувши справжнє ставлення до себе Голуб'ятнікова, вони зрозуміли, що стали жертвою його примхи.

Бойко, орієнтувавшись у воєнних обставинах, врешті не дуже шкодував, що його погляди на війну були зламані цими подіями. Потрапивши в гущу солдатів, він зрозумів, що тут з успіхом можна продовжувати почату роботу. У Києві йому заваджали працювати городовики та філери, і все, що він міг робити, — це ховатись від них. Тут же йому треба було лише стерегтися офіцерів та унтерів. На фронті, в цій військовій каші було навіть легше пускати в солдатські маси отруйні думки та гасла. Вони знаходили підготовлений ґрунт. Люди тут мали багато вільного часу й могли думати навіть про такі речі, що їх раніше вони б жахались.

Муславський обурений, що його так нахабно спровадили на фронт, став щирим однодумцем Бойка і найближчим його приятелем. Фронт і повсякчасна небезпека зблизила їх і, коли їх роз'єднували воєнні події, вони дуже турбувалися долею один одного. Вони часто зустрічались у шанцях, сидячи в них по кілька днів, на відпочинках у тилу, і часто ходили разом в небезпечні військові операції їх спочатку дивувало, що їх разом посилають у найнебезпечніші місця, але згодом вони зрозуміли, що це витівки Голуб'ятнікова.

Між цими трьома чоловіками зав'язався міцний роман, що в ньому ненависть і непохитна дружба були провідними ролями. Ненависть, що її могла розв'язати смерть і дружба, що могла кінчитись трагічно.

Муславський був у ролі простого піхотного стрільця, а Бойкові іноді, з примхи Голуб'ятнікова, доводилось виконувати й ролю ординарця при ньому. Голуб'ятніков тоді особливо знущався з нього, гадаючи, що викличе цим обурення Бойка і примусить його порушити військову

дисципліну. Бойко здогадувався про ці наміри Голуб'ятнікова й тримався холодно, закликаючи на допомогу всю свою волю.

Весь полк поручника Голуб'ятнікова одної з неділь повернувся з шанців у тил на відпочинок. Був соняшний теплий день, що ними закінчується зима й починається весна, а також закінчується Київський контрактний ярмарок.

Сніг розтанув і тоненьким брудним, жовтим шаром розповзався під ногами, змішуючись з рідкою глиною й нагадуючи екскременти хворої дитини. Чоботи солдатів в'язли в снігу й розрідженій землі, вода розмочувала підошви й мокрі онучі жабами кумкали під змерзлою ногою. Було важко витягати ноги з цієї грязюки, що засмоктувала, як засмоктують болота Бразилії.

Неймовірно брудні й втомлені люди, згинаючись під тягарем рушниць, витягаючи ноги з рідкої грязюки й обляпуючи нею своїх сусідів, нарешті, ввійшли до містечка. Тут було ще гірше, ніж у полі. На вулицях топились вози й коні. Коней одпрягали від возів і люди на руках виносили вози на сухе місце. Містечко було німецького вигляду. Гострі червоні покрівлі підносилися над біленькими будиночками. Воно було колись чистеньке й гарне. Але тепер це була лише тінь його, вірніше, кістяк. Це все одно, що порівняти гарного живого коня з тими кістяками ребер та суглобів, що їх можна іноді зустріти в полі. Воно було роздерте й пошматоване.

Солдати окремими відділами розташовувались у будинках, де ще більш-менш були цілі стіни й стеля. Про вікна нічого було й думати. Важко навіть було повірити, що вони колинебудь існували.

— Готель "Франсуа"! — сказав Муславський, запрошуючи солдатів у діру в будинкові, що був гірший за всяку стайню. — До ваших послуг гаряча й холодна вода, сніданки й обіди!

На ці слова посміхнувся один Бойко, інші солдати з байдужими і стомленими обличчями пролазили в діру, і коло стінок скидали з себе амуніцію. Лайки й дорікання хлюпотіли в повітрі, як хлюпоче розвішана на віршовках білизна.

Солдати поволі розташовувались у напівзруйнованому приміщенні. З решток підлоги, з решток вікон і паркану вони розпалили посеред приміщення багаття й, коли вогонь став весело потріскувати, наповнюючи приміщення теплотою й димом, солдати повеселішали. Вони поскидали шинелі й чоботи й тепер старанно сушили на вогні онучі. Смердюча пара від них наповнила повітря, але вони не помічали її й раділи, як діти, відчуваючи теплоту й суху онучу на стомленій нозі.

Незабаром декілька з них принесли обід для всіх і заварили чай. Тепер усі почували себе добре, забувши про важкий перехід і втому. Вони сиділи коло багаття, сьорбаючи суп і дивлячись на знайомі бородаті й брудні обличчя один одного.

— Суп то хороший, а от спать будьот пагано! — жадібно, ковтаючи юшку, зауважує жвавий у руках солдат, дивлячись дитячими, світлими очима на товаришів.

— За це, Сльозкін, ти вже мусиш подбати! У тебе ж кум на кухні працює. А ще краще, коли стемніє, пограбуємо трохи вози з сіном! — безтурботно відповідає солдат, що прізвище його Торока, а сам він воєнізований селянин.

Вони всі такі подібні один до одного, наче всі з одного села й від одного батька. Росіянин Сльозкін і українець Торока, наче два чоловіки однієї жінки. Вони обидва однаково брудні й негарні, їхні жінки нічого не втратили б, коли б помінялись ними.

— Зеленко! — кричить Сльозкін, побачивши в дірі будинку солдата, що входив до приміщення. — Я тібе супу спрятал, а міне пісьмо єсть?..

— Є, є! — відповідає Зеленко, що ходив по листи. — Муславському є лист, Тороці, Карабонкову й ще кільком... Одержуйте! Обід мені залишили?..

— Иди сюди, ось твій обід! — кличе його Торока.

Поштар з своєї охоти, Зеленко скидає шинелю й сідає до гуртка обідати.

О, солдатський обід!.. Обід, що швидше походить від слова обідити, а не їсти. Тисячі людей зобіжаються тим, що епікурейську, божественну розвагу насичення доведено до звірячої потреби живлення. Роздратованим звірем гарчать у клітці шлунку кишки. Вони ненажерливо всмоктують страву, муркотять, як тигр, що відчуває в лабетах здобич, і всю постать людини обертають у конвеєрі у дробліку суперфосфатного заводу. Жадібно напхати шлунок, забити пельку тигрові, що гарчить і дряпає кігтями й тим заспокоїти його, в цьому полягає вся справа. Людина нагадує тоді наглядча звіринця, що мусить нагодувати сотню левів, верблюдів і гієн, які нетерпляче ламають ґрати кліток.

Але ось звір потроху заспокоївся. В казанках залишилися обгризані маслаки і брудне сало, що застигло на стінках. Обід скінчено. Тепер можна запалити цигарку і, втягнувши в легені гіркий дим, знову повернутися до людського стану. О, солдатський обід!..

Солдати по обіді старанно переречитували листи. Це була радість, що її приносив сучасний голуб у вигляді пошти. Муславський одержав сьогодні великого листа й довго читав його. Бойко самотньо сидів осторонь, палив цигарку й терпляче чекав новини. Він був заздалегідь певен, що в Тороки в господарстві народилося традиційне дванадцятье поросля, у Сльозкіна знайшлася дитина від тестя, а в Зеленка здохла остання корова і його жінка цього літа піде сапати чужий город. Що ж цікавого може бути в Муславського? Лист од Жанни! Безперечно лист од Жанни з довгими описами природи й останнього концерту, а також може з останньою Петроградською, столичною новиною.

Але раптом виявляється, що Бойко помилився. Муславський дає йому невеличку фотографічну картку.

— Що це? — питає Бойко.

І не одержавши відповіді, він сам розглядає картку. У нього на обличчі розгубленість і здивування.

На нього з картки дивиться трьохлітня чудова дівчина своїми невеликими очима, що їх можна назвати янгольськими. Але це невірно люди створили янгольські очі з очей своїх дітей, значить, очі дитини не мають ніякого порівняння. Можна лише сказати так: ранок був свіжий і світлий, як очі дитини, сказати ж навпаки було б вульгарно.

Маленька білява дівчина в світлій сукні, з зубчиком, що перев'язаний стрічкою, як у команча, посміхаючись, дивилась з картки на Бойка. Це було ніжне, ласкаве створіння, маленька людина, що задля неї варто б було перевернути й переробити світ.

Ця дівчинка була така ніжна й чиста, у порівнянні з тим, що оточувало Бойка, це був такий контраст з цими брудними стінами і грубими бородатими обличчями, що Бойко несамохіть задивився на неї.

— Хто це? — нарешті, спитав він.

— Це моя дочка! — відповів Муславський і подивився кудись убік.

— Твоя дочка? — не ймучи віри, поспитав вдруге Бойко. Це була неймовірна новина.

Муславський, що його Бойко завжди вважав за нежонатого, мав дочку. Безліч думок промайнуло в голові Бойка.

Муславський має дочку й, очевидно, має дружину. Це неймовірно! Чому ж він заховував це? Чому він про це ніколи й нічого не говорив? І лише тепер, тут на фронті Бойко довідується про це. Бойко уважно подивився на Муславського, але той уникнув його погляду.

— Як її звуть? — спитав Бойко.

— Іра!..

— Дивно, що я тепер лише довідуюсь од тебе, що ти одружений! — говорив Бойко, передаючи Муславському картку. — У тебе прекрасна донька й я починаю відчувати перед тобою й перед нею жакливу провину. Як же так?.. Через мене ти потрапив сюди на фронт і ще залишив

удома дочку. Я злочинець перед тобою!.. Я собі не прощу цього ніколи. Що ж це таке, Юрію?

— Ну теж скажеш! При чому ти тут? Навпаки, це я винен, що тебе так швидко піймали. Це ж я тебе запросив до Жанни. Але смішно буде, коли ти будеш обвинувачувати себе, а я себе. Просто так вийшло, не з нашого бажання!..

Обидва замовкли. Це було вірно, але в кожного з них ще лишилось неприємне почуття провини один перед одним. Бойко ще ніяк не міг примиритися з думкою, що Муславський одружений. Веселої вдачі студент Муславський, що був навіть не від того, щоб пофліртувати з будь-якою знайомою панночкою, тепер розкривав перед ним своє обличчя, що було багато серйозніше й тепер навіть трохи трагічне.

— А чого ж ти ходив до Жанни? — спитав Бойко. — Але може це запитання недоречне...

— Ні! Чого?.. Я викладав Жанні історію! — посміхнувся Муславський. — Історію в веселих оповіданнях про королів і героїв. Ти ж знаєш, що вона дуже любить романтику, що її в історії дуже багато. А мені потрібні були гроші. Хіба не все одно кому викладати: шмаркатуму гімназисту чи примхливій панночці?..

— Значить, щодо тебе, то Голуб'ятніков помилився? — посміхнувся Бойко.

— А щодо тебе він не помилився? — в тон йому спитав Муславський.

— Не зовсім! — одверто відповів Бойко. — Я б залицявся до Жанни, в неї є хороша основа!..

— Це вірно! — погодився Муславський.

— А, як же тепер твоя дружина й дочка? З чого ж вони житимуть?

— Про це нема чого турбуватись, — відповів Муславський, — дружина служить в Управлінні Залізниць, і в неї, мабуть, уже є другий чоловік. Дочку вона любить. Мені ж лишається життя, широкий і смішний світ та кохання до Іри. Для неї всі мої найкращі почуття. Для мене це вісь, навколо якої я можу крутитися, як земля.

— Що ж у тебе з дружиною?

— Нема нічого! Я жив з нею біля двох років. Але, нарешті, ми розійшлися. Ми не сварились, ні! Ми й досі лишились приятелями. Ось вона навіть пише мені про Ірочку! Вся справа в тому, що мені скучно. Розумієш, скучно!.. Щоб я не робив, щоб не думав, мені скучно. Це в мене якась хвороба. Я ніде, ні в чому не бачу ніякої мети. Все, що я можу робити з деякою охотою, це рухатись. Рухатись з місця на місце, від одної речі до другої. Тому й перебування тут на фронті для мене не трагедія. Це один з виглядів руху. Осісти на одному місці, бути врешті може професором, нудно жити, нудно працювати, — це ж скака!..

— Так ти ж — фантазьор! — сказав Бойко.

— Може й фантазьор, — погодився Муславський.

— Смішний ти хлопець, Юрію!..

— Іро, Іро, — промовив Муславський, дивлячись на портрет своєї дочки. — Прекрасна ти дівчинка, а виростеш, станеш така ж нецікава, як і ми!..

Бойко був сильно вражений. Муславський тепер відкрився перед ним зовсім у новому освітленні. Це був фантазьор, мрійник, що задля своєї фантазії, не жалів навіть те найцінніше, що мав. Муславський робив так, як відважний шукач золота, що залишив удома свій скарб і пішов знову в світ лише задля самого процесу шукання. Він цим ставав дорожчий Бойкові, як людина, що звільнилася від ув'язнення рабських рамців оточення, як людина, що сама підійняла бунт проти буденности,

Муславського не треба було агітувати. Він сам відгукався на кожне слово, що несло руїну звичним формам. Він і сам зі своєї ініціативи виявляв активність, що її наслідком могла бути лише розворушена свідомість його менших товаришів, серед яких він жив.

Муславський і Бойко несли з собою заразу мислення. Люди, що здибались і жили з ними, заражались їхніми фантазіями. А коли будь-який солдат, що був приголомшений дисципліною, а

раніше сказаною працею і безобрійним життям, починав думати, в його мозкові, як у заіржавілій машині, із скрипом, починали спалахувати іскри, що від них могла зайнятися пожежою вся голова.

По обіді солдати лежали на своїх шинелях, відпочиваючи й покурюючи. Поволі зав'язувалась розмова, що була єдиною найкращою розвагою цих людей, яким уже набридло все на світі й які вже давно втратили навіть ціну свого життя.

— Хто ти такий, Тороко? — спитав Бойко, лежучи на шинелі й підперши рукою голову. — У тебе таке дивне прізвище, ти не вірмен часом?..

— Який ще він вірмен? — відповів за нього Сльозкін, — він хахол!..

— Я тобі дам хахол! — ображається Торока. — Лапоть ти осиковий!.. Я козак!..

— Який же ти козак? — втрутився в розмову Муславський. — Козаки всі на конях, а ти ж піхтура! Ти вірмен або камчадал...

Таке яскраве заперечення, що він козак, збивало Тороку з пантепику.

— Хай буде по-вашому хахол, — нарешті відповідав він, — а по-нашому я козак-українець!..

— Значить, у вас на Україні козаки пішки ходять?.. — сміється Сльозкін. — Ну й козаки!..

— Зате у нас пани на конях їздять! — відповідає Торока. — На баских конях, як огонь!..

— А що, коли б цих панів переслати поштою до Сльозкіна! — говорить Муславський. — Ото сміху було б!..

— У нас своїх є багато! Цього дерма ми б вам з приплатою переслали! — обурюється Сльозкін. — Наше благородіє і ваше благородіє! Онде сьогодні Голуб'ятніков уже бив морду Карабьонкову. Мать його в золотий зуб!.. Хіба йому не все одно кого бити!..

— Підстрелити гада! — говорить Зеленко. — Отак, коли буде йти десь у зручному місці, пустити б йому кулю в спину...

— Це ерунда! — говорить Бойко. — На його місці друга зараза буде, ще гірша. Треба всіх одразу...

Далі розмова переходить на те, що б зробити з офіцерами й панами. Розмова довга й гостра. Але вона вже знайома Бойкові. Тут серед цих солдатів уже багато працювати не треба. Вони вже почали думати. Треба серед інших теж. Бойко не хапається, він певен, він навіть знає, що скрізь по всьому фронті є багато людей, що розмовляють, як ці. Прийде час і всі ці розмови оформляться в рух, в силу, що продіравить кулями китайські мури Москви й палаци Петрограду. Тоді він, Муславський, Торока й Зеленко збудують свою державу — Україну. В ній не будуть бити морду солдатам і шанувати царів.

На Україні можна буде зробити зовсім відмінний устрій, ніж в інших республіках. Тут національний рух завжди має революційний ґрунт. Завжди повставали проти панів, а те, що ці пани були й є росіяни й поляки, то в цьому вже винна історія. З України можна буде зробити зовсім одмінну державу. Вона може бути вільніша за Америку. В ній не буде капіталістів і визиску, в ній не буде московських шинків з традиційними циганами.

Бойко поволі замріявся. Розмова його товаришів, наче крізь стіну, заходила до його свідомости. Він не чув навіть окремих слів її тепер, він пише відчував її ритм.

Нарешті, його думки без усякого зв'язку перейшли на згадку про Жанну. Йому було чомусь приємно, що Муславський не закоханий в неї. Це може тому, що він не хотів, щоб Муславський був його суперник. Це було б справді прикро, коли б найкращий друг був суперник у такій буденній речі, як прагнення до жінки.

Бойко листувався з Жанною. Він знав, що вона переїхала з батьком до Петрограду. Тепер він часто з приємністю згадував свої зустрічі з нею в Києві. Після того вечора в Жанни, де він познайомився з Голуб'ятніковим і що мав такий вплив на дальшу його долю, Бойко ще кілька разів зустрічався з нею, поки не потрапив на фронт.

Бойко згадував, як він з Жанною ходив гуляти Хрещатиком, як він з нею ходив на

Володимирську гірку дивитися на криголам на Дніпрі. Він може це відновити у своїй уяві до дрібниць.

Далеко вниз під горою він бачить широку ріку, що вже починає заливати Труханів острів. Великі білі й жовті крижини урочисто плывуть до мостів. Вони налізають одна на одну, ламаються й живими тварюками нирають у темну воду.

Він стоїть з Жанною на гірці, спершись на залізну горожу, й вони захоплено дивляться на весняну стихію, на бунтівничу ріку, що зухвало ламає лід і жене його на бики мостів. Холодний поривчастий вітер шпурляє пальтом і спідницею Жанни, а вона сміється, захищаючись від нього.

Не зважаючи на всю різницю поглядів їх обох, Бойкові щось сильно подобається в цієї дівчини. В неї є своєрідність, що відрізняє її від інших, в неї є особлива оригінальність, що вабить до себе.

— Дивіться, Стефане Борисовичу, — говорить Жанна, — ця крига нагадує мені натовп. Він пробив собі хід і тепер ніщо не стримає його!..

— Вона більше нагадує мені дельфінів! — відповідає Бойко, навмисне даючи інше порівняння, бо він відчуває, що зараз знову в них почнеться суперечка, а йому зовсім не хочеться сперечатися з нею. — Крижані дельфіни! — повторює він.

Жанна дивиться йому в обличчя й посміхається. Йому стає від цієї посмішки тепло-тепло.

Бойко непомітно для себе засинає.

— Рядовий 134-ої, Бойко, у вас? — раптом у двері будинку лунає голосне запитання, яке припиняє розмови солдатів і сон Бойка.

— Є! А чого тобі? — підводиться напівсонний Бойко.

— Його кличе до себе поручник Голуб'ятніков! — відповідає солдат.

— А, Стервятніков! — жартує Зеленко.

— Зараз іду! — говорить Бойко.

Він підводиться, одягає шинелю, кашкета, пояс. Його так несподівано відірвали від приємного сну, що він ще не може зрозуміти, чи спить це він, чи це вже справді. Він мовчки одягається і мовчки виходить з будинку. Його випроваджує Муславський запитливим і трохі стурбованим поглядом.

У Голуб'ятнікова Бойко відразу стає свідком неприємної його експансивності.

— Як ти коня підкував! — кричить Голуб'ятніков зблідлому машталірові. — Хіба так кують?.. Я тобі покажу, як кувати, собача твоя морда!..

І Голуб'ятніков, весь зелений від люті, розмахується рукою, щоб ударити машталіра, який нагадує соляний сталактит. Але, помітивши Бойка, він стримує себе.

— Ідїть! — говорить він машталірові.

Машталір, похитуючись від хвилювання, виходить і Голуб'ятніков переносить свою увагу на Бойка. Він деякий час мовчить і Бойко бачить, як він стискає кулаки, щоб стримати свою лютю або, щоб настроїтись на нову зливу лайок.

— Ви мені потрібні, Стефане Борисовичу! — несподівано лагідно та ввічливо говорить Голуб'ятніков. — Я хочу з вами поговорити!..

Бойка дивує цей неймовірний тон, але йому зовсім він не до вподоби. Він не хоче говорити з цим вихованцем кадетського корпусу, як з людиною.

— Чим можу служити, ваше високоблагородіє? — запитує Бойко шабльоновою військовою фразою, стаючи струнко.

— О, залиште це! — говорить Голуб'ятніков. — Ми ж з вами люди виховані, люди одного кола, звертайтеся до мене, як раніше робили це, як у Києві. Скажіть, вам, мабуть, уже здорово набридло тут на фронті? Правда?..

Бойко мовчить. І ця мовчанка говорить краще за всякі слова.

— Листуєтесь з кимнебудь?.. Скажіть, Євгенія Михайлівна пише вам?..

— Пише й досить багато! — ніби вихваляючись, відповідає Бойко...

— От що, Бойко! — одразу змінює свій тон Голуб'ятніков. — Ви б поменше розмовляли з солдатами! Я цього довго терпіти не буду!.. Ви в армії, а не серед зброди злочинців!.. Ви знаєте, що за бунтування солдатів — розстріл? — Щоб цього більше не було!..

"Звідки він може знати? — думає Бойко, поки говорить Голуб'ятніков. — Невже серед солдатів є такі паскуди, що доносять?" Але цю думку він відкидає, розуміючи, що в Голуб'ятнікова лише запідозріння, бо солдати останнім часом поводяться вже досить вільно.

— Це наклеп, ваше високоблагородіє! — відповідає Бойко. — Навіщо мені агітувати солдатів?.. Їм самим очевидно набридло воювати!..

— Знаю я ваші штучки!.. Попадеться ви мені, я з вами панькатись не буду!.. А тепер, одвезіть цього пакета до штабу!..

— Слухаюсь, ваше високоблагородіє! — з непомітною іронією відповідає Бойко. — Одвезти пакета до штабу!..